

לקראת ציונות דתית אחרת יוסקה אחיטוב

מכיוונים שונים עולה התחושה כי הגיעה השעה לנסח במפורש עקרונות של ציונות דתית אחרת, השונה מן התפיסות של הציונות הדתית המקובלת כיום אפשר להצביע על רוחב ועל מגוון די עשיר של תפיסות ושל עמדות ואמונות, אבל אלו לא התלכדו עד לכדי גיבוש שיטה שניתן לבודד אותה מן הגישה המקובלת. כוונת המאמר הנוכחי¹ היא להזמין דיון פתוח בחלופה אפשרית לגישה המקובלת (שתיקרא להלן: "התפיסה החלופית"), תוך מיצוי חולשותיה. מדיון זה לא נגזרת בהכרח התארגנות פוליטית נפרדת, אף כי עשויות להיגזר ממנה גם מסקנות ואסטרטגיות פוליטיות שונות מן המקובל. ההנחה היא שצפויה תועלת בעצם הצגתה, בין השאר משום שהצגה כזאת של הציונות עשויה להיות גורם משחרר ומרחיב את שדה החשיבה והפעולה הציונית-דתית, ואולי אף לתרום במשהו לשיקום היכולת לשיתוף פעולה רחב יותר בחברה הישראלית של ימינו במדינת ישראל.

דומה כי גישה כזו תהיה מסוגלת לטפל אחרת בשורה של נושאים חיוניים שהם על סדר יומנו, וביניהם - תשתית אחרת של יחסים בין דתיים לחילונים, בין יהודים לגויים; נקודת מוצא שונה להתמודדות עם בעיית הסובלנות והפולורליזם; כושר גבוה יותר לקליטת ערכים דמוקרטיים שונים, והגדרה אחרת של היחס ההלכתי כלפי המדינה. ציונות דתית כזאת אף תדחוק חלומות על מדינת התורה ו/או מדינת הלכה הרחק ממטחוי היכולת להשפיע על מהלכים כלשהם בהווה.

לא אוכל להיכנס כאן לסוגיה לכל רוחבה, אבל כללית אפשר לומר, שהתפיסה החלופית נוטה למזער את הפערים בין חזון הציונות הדתית לבין המציאות הריאלית האפשרית על ידי הורדת הרף של האידיאל שניתן לשאוף אליו, מבלי לוותר על השאיפה המתמדת לשיפורים ולתיקון.

כפי שיובהר להלן, השימוש בשפה הדתית בהקשר הציונות הדתית יכול להיות משותף לבעלי תפיסות אמוניות ותיאולוגיות שונות, ובכך הוא יכול לקרוא אל דגלו מגוון די רחב של מאמינים ושומרי תורה ומצוות. אולם, אין בו כדי לחפות על מחלוקות באשר לסולם הערכים הראויים ולדירוגם, ולא על מחלוקות אסטרטגיות באשר למטרותיה ולשאיפותיה של הציונות הדתית. יש להניח שיהיו קוראים שהתפיסה החלופית תעמוד בסתירה לתודעתם הדתית ולחוויותיהם הדתיות. מאלה אני מצפה שלפחות יכירו בכך שאפשר גם אחרת. והבהרה אחת נוספת: יש להבחין בין אמונות ועמדות אישיות שלא בהכרח יש להן ביטוי באידיאולוגיה התנועתית, ובין אמונות ועמדות "תנועתיות", דהיינו אמונות ועמדות שהתנועה הציונית הדתית רואה עצמה מחוייבת כלפיהן וחותרת לממשן במסגרות ובכלים העומדים לרשותה כתנועה.

א. על היומרה לדעת את כוונת הבורא

התפיסה החלופית קוראת להשתחרר מהחובה האמונית ומהיומרה לפרש את ההיסטוריה ואת המאורעות של ימינו על פי כוונת הבורא, כולל גם שחרור מן הוודאות שאנו מצויים בימינו בתהליך ברור בעליל ובלתי נמנע של גאולה דתית משיחית ופוליטית, ושאיף כי איננו מסוגלים לנחש את המחר, אנו יודעים בבירור את המחרתיים.

מעניין לציין כי מצינו אצל ר' מרדכי יוסף ליינער, האדמו"ר מאיז'ביצא (1800-1854) בחיבורו "מי השילוח", שבשנים האחרונות זכה לעדנה ומתרבים הלומדים בו, התבטאויות חוזרות ונישנות באשר לחוסר היכולת המוחלט של האדם לרדת לסוף כוונת הבורא, ושעליו להסתפק ב"לבוש" בלבד, שיסוד האשלייתיות המודעת בו הוא חזק. בלשונה של פרופ' רחל אליאור בסוגיה זו:² "נקודת המוצא של עבודת האדם היא אי ודאות וספקנות הנובעות מיחסיותם של הזמן והמקום ומריבוי הלבושים והמהויות המונחים ביסודה של המציאות". בין השאר רואה בעל "מי השילוח" בהצלחתו של הנחש לפתות את אדם ואת חוה ביטוי סמלי לחוסר יכולתו העקרונית של האדם באשר הוא אדם להבחין בוודאות הנעלה-מכל-ספק בכוונת הבורא יתברך. ובלשונו: "ש"תהו" נקרא כשאדם אינו יודע כלום, ו"בהו" נקרא כשמכוסה ממנו האור

שכבר טעם רק שנשכח ממנו. ו"חושך" [...] היינו שבתפיסתו אי אפשר להשיג גודל עמקות אורו מחמת שהוא מאד מוצנע ועמוק, וזה ההעלם יכול להיות אפילו באישים גדולים אפילו בנביאים, וצריך לבקש רחמים שלא יארע להם טעות חלילה. וכמו שמצינו באדם הראשון שהיה יצור כפיו של הקב"ה, וגם בחוה שהיתה אם כל חי, שנעלם מהם והנחש הטעה אותה, וגם אדם הראשון נמשך אחרי דברי הנחש".³

אינני בא להציב כאן קטע זה מתפיסת האמונה של האדמו"ר מאיז'ביצא, שהיא מורכבת וקשה מכוח עצמה, אלא כדי להצביע על האפשרות להציב בתוך העולם היהודי אורתודוקסי המובהק גם עמדה דתית שמרכיב הספקנות בידיעת רצון הבורא מונח ביסודה, כאחד איפיונים של מצב האדם באשר הוא. לא בכדי מסומל עניין זה בדברי האדמו"ר מאיז'ביצא במצבו של אדם הראשון. מעמדה דתית בסיסית כזאת לא מתחייב בהכרח ערעור בעוצמת המחוייבות לקבלת עול תורה ומצוות.

ראוי לעמוד על ההקבלה בין תפיסות מטא-היסטוריות דתיות בדבר החוקיות שעל פיה מתנהלת ההיסטוריה האנושית, לבין תפיסות "חילוניות" דומות. תפיסות כאלה - שהתיימרו לחשוף את החוקיות הפנימית של ההיסטוריה, או את "עורמת ההיסטוריה" - היו רווחות, כידוע, גם בתרבות האירופאית הכללית מן המאה השמונה עשרה ונמשכו עד למחצית המאה שלנו, כשהן מזינות תיאולוגים, פילוסופים, היסטוריונים ואידיאולוגים של תנועות לאומיות שונות, כולל של התנועה הלאומית הציונית. כל אלה נסמכו על תפיסות שונות ועל "קודים" נסתרים ש"גילו" בהיסטוריה האנושית כדי לחזות באמצעותם אפילו את עתידם של המהלכים ההיסטוריים השונים.

התפיסה החלופית שוללת, כאמור, את יומרתו של האדם לפענח חוקיות כוללת ואובייקטיבית כלשהי שעל פיה פועלת, כביכול, ההיסטוריה. שלילה זו יכולה להיזון או מהכרה במוגבלות היכולת האנושית, או מכפירה בקיומה של חוקיות מטא-היסטורית בכלל, או משתיהן כאחת. בין כך ובין כך, הרי היא הופכת את הפרשנות של ההיסטוריה ושל העולם למעשה של בחירה רצונית ומודעת של האדם.

ההכרה במוגבלות היכולת האנושית כשלעצמה בתוך תחום העולם הדתי, אף שיש בה כדי להעמיד בתשתיתו הנחת יסוד של ספקנות ושל אי ודאות בסיסית, איננה שוללת בהכרח אמונה בהשגחתו של הבורא ובהנהגתו את העולם. הספקנות ואי הודאות הבסיסית נוגעת רק לחוסר יכולתנו כבני אדם לנסח ולהגדיר את אופן השגחתו ואופן הנהגתו של הבורא בעולם או לעמוד על טיב רצונו. כל הניסיונות האנושיים להגדיר ולנסח את אלה אינם חורגים מנטיותיהם הסובייקטיביות של בני האדם, ולפיכך כולן שקולות זו לזו. ככל הנראה הייתה כך, או בדומה לכך, עמדתו של האדמו"ר מאיז'ביצא. לפיכך, ניתן למצוא אצלו ניסוחים דטרמיניסטיים הבולטים בחריפותם ("הכל בידי שמים ואפילו יראת שמים"⁴); ולצדם, כפי שראינו, שלילה הבולטת לא פחות בניסוחה החריף - של כל ניסיון לזהות ספציפית את כוונת הבורא בכל אירוע ובכל מהלך היסטורי ספציפי, ולפרשם על פיה.

מבין המייצגים הרבים והשונים של העמדה האחרת (המצרפת הכרה במוגבלות היכולת האנושית, עם כפירה בקיומה של חוקיות מטא-היסטורית בכלל) מחוץ לתחום העולם הדתי, ראוי לציין כאן את ישעיה ברלין, שהרבה לעסוק בשאלות אלה. המניע המפורש לבחירתו של ברלין בתפיסת עולם כזו הוא מניע מוסרי.

תמונת עולם מטא-היסטורית אינה עולה בקנה אחד עם ממשותה של החירות השמורה לבני האדם, אותה רצה ברלין לשמר, כולל נטילת אחריות מוסרית מלאה ככל האפשר למעשיהם ולבחירותיהם.

למניע זה מצטרפת גם תפיסתו על טיבו של האדם ועל טיבה של האנושות כפי שזו עולה מספרו "האנושות: בול עץ עיקש". ברלין מאמין ששום פתרון סופי בעניינים האנושיים לא יצלח "לא רק למעשה, אלא בעיקרון, וכל ניסיון נחרץ להשיג פתרון כזה סופו שיוביל לסבל, התפקחות מאשליות וכשלון".⁵ אל מול ההשקפה של אלה המאמינים בקיומם של ערכים נצחיים המחייבים את הכל, ושחולמים על כך שבבוא הזמן ישוכנעו בהם כלל בני האדם, מעמיד ברלין את ההשקפה כי מזגם של בני אדם, השקפותיהם ומשאלותיהם - שונים תמיד בין איש לרעהו.

ההשקפה הכוללת אינה אלא אשליה, ולו משום שהרעיון בדבר קיומו של עולם שבו ערכים שונים יעלו אי פעם בקנה אחד הינו בלתי אפשרי מבחינה מושגית (ולא רק מבחינה מעשית). הדבר הטוב ביותר לעשותו הוא "לנסות לקדם איזון שיהיה בלתי יציב בהכרח, אבל לפחות יוכל למנוע את בני האדם מלאץ את זולתם לקבל את אמונתם, שהיא כוללת ומוחלטת בעיניהם, ולקדם את המידה המרבית של אהדה והבנה שאפשר להשיגה באופן מעשי, שלעולם לא תהיה שלמה".⁵

ב. על מהות החילוניות ועל ארעיותה

לשילת חוקיות מטאפיסית הפועלת בעל כורחנו בעולם על פי הנהגת הבורא, או למצער לשילת יכולתנו להכיר אותה ולזהותה, יש נגיעה ישירה בתפיסת מהותה וטיבה של החילוניות בעולם - ובתחזית באשר לעתידה הזמני והחולף. לפיכך עולה מהתפיסה החלופית שינוי בסיסי של היחס כלפי החילוניות וכלפי החילונים.

בצינות הדתית המקובלת רווחת האמונה שהתהליך הציוני יוביל, במוקדם או במאוחר, לחזרה בתשובה של החילונים, ושהחילוניות היא בהכרח תופעה זמנית. ביטוי חזק וכובש ניתן לאמונה זו בתורת הרב קוק. יותר משזו תקווה או מסקנה מניתוח סוציולוגי או תרבותי של המציאות, הרי היא אמונה הנובעת ממקורות חז"ל המתפרשים כלשונם; אמונה הקשורה בטבורה בידיעה מפורטת של כוונות הקב"ה בהיסטוריה של ימינו, עד לרמה של ידיעת פרטי המהלכים הטקטיים שהקב"ה נוקט כדי להביא למימוש התהליך הגאולתי המשיחי באמצעות התנועה הציונית. במהלכים טקטיים אלה המיוחסים לקב"ה, נודעת חשיבות ואפילו צורך חיוני דווקא בחילונים, שמתאפיינים בנון-קונפורמיות ובתכונה של מרידה. זו נדרשת לצורך גיוס האנרגיה הדרושה לשינוי המסגרות האורתודוקסיות המקובלות, שאילו היו מניחים להן לנפש הן היו ממשיכות על פי דרכן ואופיין ללא שינוי. התהליך הגאולתי מחייב מיניה וביה מרידה, שינוי מסגרות. לשם כך "גייס" הקב"ה, כביכול, את החילונים ואת החילוניות. בשלב מתקדם כלשהו של התהליכים הגאולתיים, שוב לא יהיה בהם צורך והם "ישקעו בתחתית החבית". ראוי לציין שהתפיסה האינסטרומנטלית הזאת כלפי החילונים תקפה גם כלפי החילוניות, משום שרק זו מעיזה לשאול שאלות נוקבות על האמונה ובזכותה נדרשים המאמינים להעמיק את חשיבתם הדתית ואת אמונתם שלהם, ו"לבנות את ארמון התורה ממעל לה, ובזה הננו מתרוממים על ידה, ובעבור ההתרוממות הזאת הדעות מתגלות".⁶ והרי בסופו של דבר הגאולה היא גאולה רוחנית לא פחות מגאולה פיזית.

כך כותב הרב קוק, שמובטחים אנו ש"הדור הראשון של עקבתא דמשיחא, בתחילת הקץ המגולה של ישוב ארץ ישראל, הוא מכשיר את החומר של כנסת ישראל [...] וכשיתחזק הכח החמרי של האומה אז יגלו כח הסגולות הרוחניות הקדושות שבה, ותשוב התורה וכל מאורותיה לאיתנה, להיות לאור עולם". וש"סוף המהלך הוא שיקוע השמרים בתחתית החבית, הנמכת הכוחות הרשעיות בתהום החיים, ואז מתבטל מהם כל תכנם המכאיב ומזעזע [...] וינוח הלב וישקוט במכונו רק למראה העתיד".⁷

הערכות עתידיות אלה בדבר טיבה, מהותה ו"תפקידה" של החילוניות, מכבידות מאד על היכולת להפנים את החילוניות כתופעה קבועה בטווח הנראה לעין, ולקיים עמה דיאלוג "בגובה העיניים". ראוי להדגיש את העוצמה של תיזת הארעיות הזאת.

לכאורה סביר שכל יהודי שומר תורה ומצוות יצפה לכך שבזמן מן הזמנים יקבלו הכל את עול מלכותו של הקב"ה וישבו לעובדו בלבב שלם - לא רק בני ישראל אלא כל באי עולם. אולם, התיזמון של חוויית הגאולה שאנו מצויים בה כיום יחד עם תופעת החילוניות מקנה לארעיותה של החילוניות עוצמה וקוצר רוח. טול מההתבוננות בתופעת החילוניות את חוויית התהליך הגאולתי המתדפק על חלוננו, ואז תזכה למנה נדיבה של אורך רוח כלפיהם, כשתהליך החזרה בתשובה⁸ שלהם יוכל לחכות לעתיד רחוק יותר, רחוק עד כדי כך שלא יהווה גורם בעל משקל בהכרעות אקטואליות חברתיות, תרבותיות ופוליטיות. במילים אחרות, לאי הפנמת החילוניות כתופעה קבועה בימינו יש השלכות מיידיות על מדיניות התכנון לטווח רחוק של מערכת היחסים בין החילונים והדתיים, ועל טווח ההסכמות המשותפות לעיצוב אופיה של המדינה.

התפיסה החלופית המשוחררת מן היומרה להציע הסבר מטא-פיסי או מטא-היסטורי לחילוניות, משוחררת מיניה וביה גם מן ההכרח להכיר בארעיותה הדוחקת של החילוניות. הפנמת החילוניות כתופעה קבועה בטווח הנראה לעין, על סמך ניתוח המציאות התרבותית והחברתית של ימינו אלה, היא תנאי להפניית תשומת הלב להבנה מעמיקה ומציאותית של תופעה זו מתוך עצמה. מעתה אין לדון במהותה ובטיבה מתוך הכתובים, וראוי לערוך הבחנה מדוקדקת בינה לבין תופעות דומות בעבר.

מאז ומעולם משמשים בערבובייה מושגים והגדרות הלכתיות המוסבים כלפי קבוצות וכלפי יחידים הסוטים מן המסורת ההלכתית המקובלת, על סמך תקדימים דומים הלקוחים מן העבר, ולא בכדי. כך נהגו להחיל על הרפורמים, על חלוצים חילונים אנשי העלייה השנייה, כמו גם על אתאיסטים מודרניים - ולא תמיד מתוך הבחנה מדוקדקת ביניהם - את הכינויים צדוקים, מינים, אפיקורסים, קראים, מחללי שבת בפרהסיא, וכיוצא בהם. כל החלה כזאת קבעה את הגדרים ההלכתיים הנובעים ממנה, ואת אופי היחסים ומערכת הקשרים המותרים והאסורים. וכי לא חלו בעולמם הרוחני של חילונים מאז ראשית המאה ועד לימינו שינויים המצדיקים ריענון גם בהגדרתם ההלכתית או בהתייחסותנו להגדרות אלה?

בחברה רב תרבותית הבנויה ערכית ומוסרית על כיבוד ה"אחר" קשה להמשיך ולהחזיק ב"תינוק שנשבה" כגדר הלכתי שנועד להרחיב את אפשרויות שיתוף הפעולה אתו, ומינה וביה גם להגדיר באמצעותו את מהותו ואת טיבו. קשיים אחרים דומים מתעוררים גם בשימוש בגדרים ההלכתיים האחרים. עקרונית ניתן כמובן לנתק בין השימוש הפורמלי בגדר הלכתי כלשהו לצרכי פסיקה ובין השימוש בו לצורך הגדרת המהות, ולא חסרות דוגמאות לעניין זה (חישוב למשל על ההגדרה ההלכתית של מיני פירות ביני כלאים בשונה מן ההגדרה הבוטנית⁹).

זכויות הפרט, חירותו וכבודו במדינה המודרנית הרב תרבותית של ימינו אינן רק נוסחה אופורטוניסטית שעשויה לשרת את הציבור הדתי כל עוד הוא מיעוט במדינה. אלו הם ערכים שראוי להם להיקלט עמוק בתוך תפיסת העולם הדתית וההלכתית. יש להניח שהעמדות השונות: זו שאיננה טורחת לפרש את מעשיהם של החלוצים החילונים כמקדמי גאולה אלוהית, ופטורה מאחריות פטרונית עליהם, וכן זו שאיננה מדגישה את ארעיותה של החילוניות, כמו גם העמדה המפנימה את כבוד כל אדם וחירותו בתוך תפיסת העולם הדתית והאמונית - עמדות אלו מסוגלות ביתר קלות וביתר יצירתיות לפתח בעתיד גדרים הלכתיים נוספים הנוגעים גם לסוגיית שיתוף הפעולה עימהם.

ג. על חזון מדינת התורה

חלום הציונות וקיומה של מדינת ישראל, ניזונו מן הכמיהה ומן הגעגועים לאור הזיכרונות שנחקקו היטב בתודעה הלאומית שלנו באמצעות התפילות, הפיוטים, ימי החג וימי האבל. הם לוו בדרכם עד היום בחוויה של חידוש ימינו כקדם בתחומים השונים, מהם שנתממשו בפועל, ומהם שנשארו בגדר חזון לעתיד. זכירות לאומיות אלה אימצו את היחס הרגשי אל נופי הארץ וגבולותיה, הזינו את חידושה של השפה העברית, ושימשו מניע לניסיונות לחידוש המשפט העברי, וכיוצא באלה. בלב חזון הגאולה ובמוקד הגעגועים לחידוש ימינו כקדם מצויים הגעגועים להקמת "מדינת התורה". בזאת היו שותפים כמעט כל החוגים הדתיים, ציוניים ולא ציוניים כאחד. זאת, אף שהם חלוקים במאפייניה, בכלים ובפרמטרים המאפשרים את זיהויה, ובעיקר בשאלה אם היא ברת השגה וברת מימוש, חלקי לפחות, בהיסטוריה הממשית של ימינו.

התפיסה החלופית מסוגלת להצהיר על נטישת הרעיון של מדינת הלכה או מדינת התורה על כל הואריאנטים שלה כחלק מהפרוגרמה התנועתית של הציונות הדתית. תחת דגל הנטישה הזאת אפשר לכלול יהודים הסבורים ש"מדינת התורה" או "מדינת ההלכה" היא ישות פיקטיבית שמעולם לא הייתה ומעולם לא תיפקדה בפועל הלכה למעשה בתולדותינו; או כאלה הסבורים כי הפרמטרים המגדירים ומעצבים אותה כוללים מרכיבים הנחותים בעיניהם מבחינה מוסרית בכל הנוגע לערכי שוויון ומינהל דמוקרטי ראוי. (לא כאן המקום להראות כיצד ניתן להתמודד עם המקורות המסורתיים בשאלה זו מבלי לפגום ביוקרתם המקודשת.¹⁰) אולם, גם יהודים שאינם יכולים להיענות לעמדה ברורה וחדה כזאת, עדיין יכולים להצטרף לדגל הנטישה הזו אם הם מבינים את עומק האיום הטמון בשילוב של חזון מדינת התורה בפרוגרמה של תנועה פוליטית - כלפי כלל אזרחי המדינה; ואם הם מכירים

בכך שהחברה הישראלית הפתוחה והרב-תרבותית של ימינו אינה מסוגלת להעמיד חזון כזה במגרש המשחקים הפוליטי. למינימליסטים אלה ניתן להציע נוסחה הדומה לנוסחה שהצהיר עליה הרב קוק בזמנו, באשר לעיקרון חופש הדעות ויישומו בזמנו. הוא קיבל בדיעבד את העיקרון של חופש הדעות ככורח השעה, בהוסיפו את ההסבר המטאפיסי הבא: "זאת היא עצת ה' שהפליא עצה, הגדיל תושיה, שכפי אותו המיעוט שכוחות האומה מתמעטים, כן יהיה נגרע כוח היכולת, ומניעת היכולת היא לנו לעדה [=לעדות] על חפץ ה' [...] וכשישנן מניעות כאלה הננו מרוצים בזה, מפני שאנו מכירים שכך הוא רצון ההשגחה העליונה בעיתים כאלה".

בהמשך דבריו מביא הרב קוק דוגמה דומה לעניין זה בשמחה שרשב"י שמח על שבנסיבות הפוליטיות שנוצרו בוטלה בישראל הסמכות לדון דיני נפשות בישראל. "ואך לזה [=לפיכך] הננו מוצאים בירושלמי שרשב"י שמח על נטילת הדינים בישראל לשעתם משום דלית אנן חכים מידן" [=משום שאין אנו חכמים וראויים לדון דיני נפשות].¹¹

אכן, אנו עדים בשנים האחרונות לכך שהשימוש במושג "מדינת התורה" או "מדינת הלכה" אינו נחשב עתה כ-Correct Politically, גם בחוגים שונים בציונות הדתית המקובלת, אבל עדיין הוא פורץ ועולה כל אימת שהסיטואציה הפוליטית מזמנת אותו.

ד. במקום סיכום

המציאות הרב-תרבותית במדינת ישראל ובחברה היהודית בכללה, במיוחד כפי שהיא הולכת ונפרשת בימינו, מנציחה את הצורך הקיומי להימנע מ"השתלטות טוטאלית" על המדינה ומערכותיה על-ידי אחד הצדדים. ב"השתלטות טוטאלית" אני כולל גם צעדים שעלולים להתפרש כמייצגים מגמה של השתלטות עתידית לעיצוב המדינה ככזו המושתתת על דת ישראל מכאן, או כמדינה שאין לה כל זיקה אל הדת מכאן.

פעילות בכיוון זה עלולה לטפח אצל הצד האחר חרדות, ואלה עלולות לקרב אותו אל תחושה של ניכור עמוק כלפי המדינה ומערכותיה, ואל ייאוש מלמצוא בה קטעים הניתנים להזדהות נפשית עמה. סוג מסוים של חקיקה דתית מכאן, וניסיונות בוטים להפרדת הדת מן המדינה מכאן, יש להם תכונה של "מעוררי חרדות". באופן פרדוכסלי ניתן לומר, כי מימוש מיטב החלומות של כל צד הוא הרה-אסון למירקם החברתי של החברה הישראלית. התפיסה החלופית עשויה לתרום ליצירת תשתית חברתית ותרבותית נוחה ופוריה, שבה יפחתו מרכיבי הניכור של הציבורים השונים במדינה כלפי המדינה וכלפי זולתם, יורחב שדה השיח המשותף, ורבים ירגישו עצמם במדינת ישראל כבביתם שלהם.

1. חלק ניכר מהנקודות הנידונות כאן מפותחות במאמר "לקראת ציונות דתית בלתי אשלייתית" שעתיד לראות אור בספר הציונות הדתית בהוצאת בר אילן, ובו מפורטות, בין השאר, גם האסמכתאות הנדרשות, שלא ניתן להציגן כאן.
2. ראו רחל אליאור, "תמורות במחשבה הדתית בחסידות פולין, בין 'ראה' ו'אהבה' לעומק' וגוון" תרביץ סב (תשנ"ג).
3. מי השילוח חלק ב, תחילת פרשת בראשית דף ד ע"א.
4. ראו למשל מי השילוח חלק א, פרשת קרח, נ ע"ב.
5. 1994 56-55, עמודים. ישעיה ברלין, האנושות: בול עץ עיקש, תל אביב.
6. אגרות הראי"ה א, עמ' קסד.
7. אורות התחיה, עמ' פה.
8. אגב, יש מקום לבדוק ולהשוות את עוצמת המוטיבציה להחזרה בתשובה על רקע של תפיסות גאולתיות דוחקות, כמו אצל חב"ד, עם עוצמת המוטיבציה להחזרה בתשובה שלא על רקע גאולתי דוחק. ושוב, אכמ"ל.
9. או על ההגדרה ההלכתית של תינוקת שנתגיירה, כזונה - לעניין הכשר נישואיה עם כהן. ואכמ"ל.
10. עניין זה ראו הרצאתי "על תנאים להפנמת ערכים דמוקרטיים אצל פוסקי הלכה מחוגי הציונות הדתית" בכנס באוניברסיטת בר אילן בנושא: "יהדות: משפט, שלטון אזרחי, וערכים", סיוון תשנ"ו, שתתפרסם בקרוב בקובץ הכנס.
11. אגרות הראי"ה א, עמוד כ.